

Isaac Deutscher

Ryssland i förändring

Ur *Ironies of History: Essays on Contemporary Communism*, Oxford University Press, London 1966. Först publicerad i *Universities and Left Review*, nr 1, våren 1957

I

Vem skulle idag fortfarande kunna göra gällande att det sovjetiska samhället trätt fram ur Stalineran i ett tillstånd av förstelnad orörlighet, i förfall och oförmöget till rörelse och förändring? Ändå var detta för inte alls så länge tillbaka den allmänna uppfattningen, och den som vågade sig på att utmana denna uppfattning och påstå att det sovjetiska världsalltet, trots alla tecken på motsatsen, faktiskt befann sig i rörelse tycktes argumentera mest utifrån en trosuppfattning eller önsketänkande. Ja, det sovjetiska världsalltet rör faktiskt på sig. Ibland verkar det dessutom som om det fortfarande vore en nebulosa som ostadigt snurrar kring en föränderlig axel – en värld på väg att förändras, mullrande av inre förskjutningar och på jakt efter jämvikt och form.

Det är totalitarismens skymning som Sovjetunionen genomgår. Än en gång, hur många gånger har inte ”statsvetare” talat om för oss att ett samhälle som dukat under för ett totalitärt styre inte kan frigöra sig på egen hand, och att ”sovjetmaktens totalitära struktur” (vars like, har det sagts, historien aldrig upplevt tidigare!) är så stark att den bara kan störtas utifrån genom de kraftiga slag som ett krig skulle utdela. Och ändå är det på grund av utvecklingen inom det sovjetiska samhället som stalinismen håller på att bryta samman och upplösas, och det är stalinisterna själva som undergräver den egna ortodoxin.

Det har nu gått nästan fyra år sedan Sovjetunionen upphörde att styras av en enväldshärskare. Ingen av Stalins efterträdare har ”axlat hans mantel”. Ett styre via en kommitté har ersatt en enda diktators styre. En fransk skribent, som fortfarande är lite skeptisk inför förändringen, erinrar om att i Romarriket, när en kejsare dog eller blev mördad, så försvann hans huvud från offentliga monument, men kroppen lämnades intakt tills ett nytt huvud kunde sättas dit. Men i Moskva är det inte ett utan många huvuden som placerats på kejsarens kropp och kanske är det inte ens längre samma kropp. Det är poänglöst att anföra att det inte spelar någon roll för en nation om det lever under en enväldshärskares tyranni eller under ”kollektivt ledarskap”. Kärnan i kollektivt ledarskap är spridning, utbredning och därmed begränsning av makten. När regerandet övergår från en hand till många händer kan det inte längre utövas på samma hänsynslösa och godtyckliga sätt som tidigare. Det blir föremål för kontroller och uppvägande mekanismer.¹

Det är inte bara kejsarens huvud som försvunnit. Det som varit hans främsta vapen, den politiska polisens makt, är bruten. Folket är inte längre förlamat av fruktan för den. Det enorma terrormaskineri, som rullade över så många med en uppsjö av falska anklagelser och pressade fram så många falska bekännelser, det maskineri som såg ut som om Stalin till sist uppfunnit ett infernaliskt *perpetuum mobile*, har hejdat. Det är Stalins efterträdare som gjort det i fruktan för att själva fångas in av det och de kan knappast starta det på nytt igen, även om de skulle vilja det – den moraliska vanärens rost har ätit sig för djupt in i dess kughjul.

Även stalinismens *univers concentrationnaire* [koncentrationslägeruniversum] är nästan upplöst, denna grymma värld av slavarbetsläger som under flera decennier sög åt sig, absorberade och krossade upproriska sinnen i Ryssland och lämnade landet intellektuellt utarmat och moraliskt förlamat. Rehabiliterade från 1930-talets stora utrensningar har återvänt från fångenskapen. Dessvärre är det bara ett fåtal, alldeles för få, och en del av dem är kanske brutna och utmattade.

¹ Efter att detta skrevs har Chrusjtjov framgångsrikt hävdats sig gentemot sina motståndare och rivaler och avsatt dem ur presidiet. Men trots att regeringen kan synas ha gått från ”många händer” tillbaka till en enda går det knappast att beteckna Chrusjtjovs styre som ”en ny självhärskares tyranni”. Inte heller kan det förväntas vara särskilt länge: ”Chrusjtjov-epoken” kan inte på minsta vis likna Stalintiden, det kan bara bli fråga om ett interregnum. [Not tillagd 1959]

Men även om de är få, och oavsett i vilket tillstånd de befinner sig, utgör de en surdeg i det post-stalinistiska samhället – en skamfläck och utmaning för dess störda samvete. Mängder av andra deporterade har tillåtits lämna koncentrationslägren och slå sig ner som ”fria arbetare” i avlägsna delar i norr och öster. Temporärt eller slutgiltigt har massdeportationernas mardröm upphört att plåga Ryssland.

Nationens själ har åter börjat röra på sig. Svunna är de tider då hela Sovjetunionen stod på knä inför Ledaren och var tvunget att mäsas samma magiska besvärjelser, att tro på samma bisarra myter och att utestänga alla tankar som handlade om tvivel eller kritik. Förvisso är det en långsam och smärtsam process när människor ska återhämta sig från monolitisk likriktning och på nytt lära sig att tänka själva och uttrycka sina tankar. Ändå har en mångfald åsikter, något som varit okänt i årtionden, omisskännligt börjat visa sig inom många områden. En fläkt av friska vindar går genom föreläsningssalar och seminarier på universiteten. Lärare och studenter får äntligen diskutera sina problem under relativ frihet från inkvisitorisk kontroll och dogmatiska spärrar. Stalinismens kontroll av vetenskapen var så barbarisk och slösaktig, också ur statens synvinkel, att den inte längre gick att upprätthålla och därför är det kanske ingen överraskning att vetenskapen återfått sin frihet. Det som är mer sensationellt och politiskt betydelsefullt är att folk fått rätt att fördjupa sig i sovjetisk nutidshistoria – en ännu begränsad rättighet men ändå. På Stalins tid var detta det mest bevakade tabut, eftersom legenderna om Stalin bara kunde överleva så länge som arkiven om revolutionen och bolsjevikpartiet var förseglade och undangömda, framför allt för ungdomen som inte hade någon möjlighet att ur sina egna minnen hitta något motgift mot det.

Inte heller nu har arkiven öppnats fullständigt. Förseglingsarna bryts försiktigt, en efter en. Historikerna avslöjar innehållet bara stegvis och i små doser. (Oktoberrevolutionens historia skildras på ett sätt som gör att en gigantisk aktör som Trotskij fortfarande inte omnämns – bara hans skugga får emellanåt komma fram, i utkanterna av den revolutionära scenen. Men om Hamlet fortfarande uppförs utan Prinsen av Danmark håller texten till pjäsen ändå på att bli alltmer verklighetstrogen, medan hela skådespelet på Stalins tid, då prinsen framställdes som skurken, var oäkta.) Minsta lilla korn av den historiska sanningen, som klämts fram ur arkiven, är politisk dynamit och förödande inte bara för den egentliga Stalin-myten, utan också för de delar av ortodoxin som Stalins epigoner är angelägna om att slå vakt om. Gammelbolsjevikernas kätterska tankar, som inte ens de ryssar som idag är medelålders haft några större kunskaper om, och författarna till dess kätterier, de hemska avfällingarna och förrädarna under Stalintiden, får plötsligt framträda i nytt ljus: kätterierna kan framställas som legitima bolsjevikiska idéer och som en normal del av Rysslands revolutionära arvegods och förrädarna som stora, möjligen tragiska, figurer under revolutionen.

Rehabiliteringen, även när den bara sker delvis, av tidigare kätterier är oförenlig med totalt fördömande av aktuella och framtida kätterier. Den fräter på ortodoxins själva kärna i sådan utsträckning att den härskande gruppen värjer sig för konsekvenserna. Men den härskande gruppen har inte längre möjlighet att hejda den historiska skolning i Ryssland som nu utgör kvintessensen av landets politiska skolning.²

Detta är inte rätt plats att vidare diskutera den intellektuella jäsningsprocessen i epoken efter Stalin.³ Det får räcka med att påpeka att avstaliniseringen i sitt inledande skede främst bestått av insatser av intelligentian. Författare, konstnärer, forskare och historiker har varit dess pionjärer. Deras krav har sammanfallit, åtminstone delvis, med behoven och viljan hos företagsdirektörer och inflytelserika kretsar i partiledningen. Detta förklarar den synnerligen begränsade administrativt-ideologiska karaktären hos de reformer som satts i verket. Men, precis som vid förra sekelskiftet, har intelligen-

² Det är svårt att hitta någon likhet med någon annan nation historiskt för ett så nära beroende mellan historia och politik som i dagens Sovjetunionen. Kontroverserna mellan sovjetiska historiker före tjugonde partikongressen förebådade Chrusjtjovs och Mikojaans avslöjanden där, och det var ingen tillfällighet att det var historieprofessor Pankratova som på kongressen, redan före Chrusjtjov, kom med de mest uppseendeväckande uttalandena.

³ Se artikeln [Post-Stalinist Ferment of Ideas](#) i min *Heretics and Renegades* (1955).

tian åter fungerat som en *burevestnik*, en stormsvala. Dess rastlöshet förebådar omvälvningar där betydligt mer omfattande sociala krafter sannolikt kommer att komma in i bilden.

II

Den nya arbetarklass som uppstått ur tvångsindustrialiseringens smältdegel är potentiellt en politisk maktfaktor av en omfattning som hittills aldrig skådats i rysk historia. I dagens Sovjetunionen finns fyra till fem gånger så många industriarbetare som före revolutionen och till och med så sent som i slutet av 1920-talet. Vid den tiden sysselsatte den tunga industrin inte mycket mer än tre miljoner lönearbetare. Nu handlar det om minst 15 miljoner (och då inkluderas inte transportarbetare, arbetare på statliga jordbruk, teknisk personal på mellan- och högre nivå, osv.) Arbetarklassen har inte bara ökat i antal, dess struktur och syn på tillvaron har också förändrats. Nu handlar det inte om den gamla sortens ryska arbetare som förenade osedvanlig politisk viljekraft med teknologisk efterblivenhet och som var halvt om halvt analfabeter. Till sin huvuddel är det en utvecklad arbetarklass som glupskt tillgodogör sig färdigheter och suger upp allmän kunskap. Bland de unga som nu kommer ut i industrin har många gymnasieutbildning. Förändringen går att belysa med följande jämförelse: ett kvartssekel tillbaka betecknades ungefär sjuttionfem procent av de anställda inom verkstadsindustrin som grovarbetare och bara en fjärdedel som yrkesarbetare (skolad arbetskraft). 1955 var förhållandet det omvända: sjuttionfem procent var yrkesarbetare och bara tjugofem procent saknade fortfarande yrkesutbildning. Proportionerna är säkerligen inte likartade inom andra industrigrenar: verkstadsindustrin räknas som den mest utvecklade delen av ekonomin. Men läget i denna sektor är ytterst betydelsefullt om så bara på grund av att verkstadsindustrin ensam sysselsätter en tredjedel av industrins arbetskraft och står för ungefär hälften av den samlade industriproduktionen i Sovjetunionen.

Sovjetbyråkratins makt grundade sig ursprungligen på arbetarklassens svaghet. Det ryska proletariatet hade varit tillräckligt starkt för att 1917 genomföra en social revolution, störta den borgerliga regimen, föra bolsjevikerna till makten och föra inbördeskriget till ett segerrikt slut. Men det hade inte tillräcklig styrka för att utöva en verklig proletär diktatur, kontrollera dem som de fört till makten och försvara sina egna rättigheter mot dem. Här har vi själva nyckeln till den utveckling som skedde, till sovjetregimens "urartning". 1920-21 hade den arbetarklass som genomfört revolutionen krympt till knappt hälften. (Inte fler än mellan en och en halv miljon var då sysselsatt inom industrin.) Av återstoden hade många dukat under i inbördeskrigen, andra hade blivit kommissarier eller tjänstemän och andra hade av hungersnöden drivits ut på landsbygden för att aldrig återvända. De flesta fabriker stod stilla. Eftersom arbetarna där inte kunde tjäna sitt uppehälle på produktivt arbete ägnade de sig åt svartabörshandel eller åt att stjäla varor från fabriker, de hade förvandlats till *déclassés*, marginaliserade. Eftersom den tidigare jordägande klassen och bourgeoisin hade krossats och bönderna var oförmögna att spela en ledande roll, och industriarbetarklassen till hälften var skingrad och halvt demoraliserad, uppstod ett samhällsligt vakuum där byråkratin var den enda aktiva, organiserade och organiserande delen. Den fyllde det politiska tomrummet och upprättade sin egen övermakt.

Under 1920-talet återställdes och återuppbyggdes arbetarklassen och under 1930-talet, tvångsindustrialiseringens år, växte den snabbt. Men då var arbetarna maktlösa mot den nya Leviathan som staten utgjorde. Byråkratin var väl forskansad, den samlade på sig makt och privilegier och höll nationen i ett järngrepp. Att arbetarklassen växte kvantitativt innebar inte att den fick någon styrka ur detta. Tillväxten blev tvärtom en ny källa till svaghet. Huvuddelen av de nya arbetarna var bönder som med tvång ryckts upp från sina rötter, de var förvirrade, saknade vana vid industrin, förmåga till organisering, politiska traditioner och självförtroende. I andra världskrigets kaos och efterspel kastades samhället åter ut i obalans. Först nu, på 1950-talet, har en kraftigt växande arbetarklass kunnat ta form och befästa sig som en modern samhällskraft, skaffat sig en egen urban industriell tradition, blivit medveten om sig själv och fått ökat självförtroende.

Denna nya arbetarklass har hittills sackat efter intelligentian i den politiska kampen mot stalinismen, trots att den med säkerhet känt sympati med intelligentians krav på friheter. Men

arbetarna kan inte bara känna sig belåtna med reformernas administrativt-ideologiska begränsningar efter Stalintiden. Omsider kommer de med säkerhet att gå längre än intelligentians krav och ge en klart proletär innebörd åt demokratiseringens nuvarande tankar och slagord. Deras tänkande och politiska engagemang riktar alltmer in sig på motsättningen mellan deras formella och verkliga position i samhället. Formellt är det arbetarna som styr landet. I fyrtio år har den idén oupphörligt och ståndaktigt droppats in i deras hjärnor. De kan inte undgå att känna sig upphöjda och rent av smickrade. De kan inte undgå att tänka att de borde, och att de måste bli den härskande kraften. Men vardagen lär dem att det är byråkratin, inte de, som styr. Byråkratins järnhand har påtvingat dem stalinistisk arbetsdisciplin. Byråkratin ensam har bestämt den ekonomiska politikens inriktning, målen för femårsplanerna, fördelningen mellan produktions- och konsumtionsvaror, och nationalinkomstens fördelning. Byråkratin ensam har bestämt de lönenivåer och löneskillnader som lett till en avgrund mellan övre och lägre skikt. Byråkratin har dragit i trådarna bakom stachanovistiska kampanjer och, under tal om socialistisk tävlan, ställt arbetare mot arbetare och gjort slut på deras solidaritet. Och på order av Stalin var det byråkratin, med stöd av arbetararistokratin, som ledde ett vanvettigt och obarmhärtigt korståg mot massornas instinktiva strävan efter jämlikhet.

Ända till helt nyligen var byråkratin själv utsatt för Stalins nyckfulla terror och led ännu mer av den än arbetarklassen. Detta skymde till viss del kontrasten mellan det teoretiska talet om proletär diktatur och verkligheten med byråkratins välde. I sin hjälplöshet inför Ledaren tycktes arbetare och byråkrater vara jämlikar. Så mycket skarpare skulle kontrasten mellan deras verkliga positioner framträda i början av avstaliniseringen. Denna var först ett sätt för byråkratin att skaffa sig självbestämmande. Stats tjänstemannen och fabriksdirektören var först med att dra nytta av den: befriade från Ledarens despotiska förmyndarskap kunde de börja andas fritt. Detta fick arbetarna att bli tydligt medvetna om sin egen underordnade ställning. Byråkratin kunde emellertid inte någon längre tid ha ensamrätt på avstaliniseringen. Efter att ha frigjort sig från det tidigare skräckväldet införde man mer eller mindre ofrivilligt lättnader för hela samhället. Även arbetarna upphörde att känna skräck för att hamna i slavarbetsläger. Eftersom den skräcken varit ett väsentligt inslag i den stalinistiska arbetsdisciplinen medförde dess upphävande att denna disciplin upphörde. Malenkovs regering proklamerade att Stalins arbetsrättslagar var föråldrade. Dessa drakoniska bestämmelser hade haft betydelse för att tvinga de stora massorna av proletariserade bönder att anpassa sig till industriarbetets rutiner och det var bara dessa massor, förvirrade och hjälplösa, som den gick att tillämpa på. Gentemot den nya arbetarklassen blev den alltmer oanvändbar och ineffektiv. En friare atmosfär vid fabriksbänkarna hade i själva verket blivit en förutsättning för att arbetsproduktiviteten skulle kunna öka och för högre industriell effektivitet.

Arbetarna kunde heller inte nöja sig enbart med lättnader i fabriksdisciplinen. De började använda sina nyvunna rättigheter till att protestera mot direktörernas och byråkratins välde. Det klart viktigaste inslaget i epoken efter Stalin är den tydliga återkomsten av arbetarklassens under lång tid nedtryckta egalitära strävanden.

I det läget börjar arbetarnas inställning till avstaliniseringen att skilja sig från den som intelligentian intar. Intelligentian är främst intresserad av politisk "liberalisering", men socialt är den konservativ. Det är den som dragit fördel av ojämlikheten under Stalineran. Frånsett enskilda individer och små grupper, som intellektuellt kan höja sig över den egna privilegierade ställningen och egenintressen, har den knappast något intresse av att göra slut på denna ojämlikhet och vända över ända det rådande förhållandet mellan olika grupper och klasser i det sovjetiska samhället. Den har en benägenhet att vilja slå vakt om *status quo*. För flertalet arbetare däremot innebär brytningen med stalinismen först och främst en brytning med den ojämlikhet som stalinismen uppmuntrar.

Man får inte tro att den återuppväckta jämlikhetsidén hos massorna är politiskt välartikulerad. Ännu återstår att hitta tydliga och bestämda uttryck för den på nationell nivå. Vi känner inte till något fall där fackföreningar eller arbetarförsamlingar antagit resolutioner i protest mot privilegierna eller med krav på jämlikhet. Arbetarna är ännu inte tillräckligt fria för att ge röst åt sådana krav eller göra sina stämmor hörda. De kanske inte ens har varit i stånd att formulera den typ av krav som folk med

vana vid självständig facklig och politisk verksamhet skulle kunna. På över 30 år har de inte kunnat skapa och formulera åsikter, framföra dem på möten, stå för dem, argumentera mot andra åsikter, rösta, ta hem segern eller finna sig i att förlora en omröstning. På över 30 år har de som klass inte haft något eget politiskt liv. Och det går knappast att återskapa över en natt ens om makthavarna gett fritt spelrum. Följaktligen kommer de nya egalitära stämningarna framför allt till uttryck lokalt, sporadiskt och osammanhängande. De uttrycks bara halvhjärtat och fungerar genom att sätta press på fabriksnivå. Uttrycken för den är fragmentariska och utspridda. Men de märks av som avstaliniseringens sociala underton och det är en underton som växer i styrka.

Många av de senaste åtgärderna från officiellt håll avspeglar tydligt detta egalitära tryck underifrån. För första gången sedan 1931 har regeringen tagit itu med en grundläggande förändring av lönesystemet och även om förändringarna ännu inte fått sitt slutgiltiga utformning är helomvändningen när det gäller den anti-egalitära trenden klart urskiljbar. Hittills har ackordet varit grunden för hela lönesystemet: minst 75 procent av alla löner inom industrin har ända tills helt nyligen bestått av ackordssystem, eftersom detta gör det mycket lättare än timpenning att skapa extrema löneskillnader. Det som progressiva ackordssystemet var det mest använda, ett lönesystem som innebar att stachanoviten som producerade 20, 30 eller 40 procent över produktionsnormen inte bara tjänade 20, 30 eller 40 procent mer än grundlönen, utan 30, 50, 80 procent mer och ibland rent av ännu mer. Den oerhört upphaussade stachanovitiska ”rörelsen” har begravts i det tysta. Timpenning har åter blivit den vanliga avlöningsformen. Det skulle vara orimligt att se detta som en seger för socialismen. Både ackord och timlön – men den förra långt mer än den senare – är i grunden kapitalistiska former för avlöning och det säger en hel del om det efterblivna i vissa aspekter av stalinismens arbetsmarknadspolitik att en återgång till timpenning skulle betecknas som ett framsteg. Men ett framsteg är det inte desto mindre ändå. Det visar att arbetarna inte längre hörsammar enkla stalinistiska vädjanden till den individualism som rubbade klassolidariteten och regeringen har tvingats att ta hänsyn till detta.

1956 kom ytterligare två viktiga arbetsmarknadspolitiska åtgärder: en höjning med cirka en tredjedel av de lägsta lönerna och ett nytt pensionssystem med en drastisk höjning av pensionerna för lågavlönade arbetare och tjänstemän. Medan syftet med nästan varje regeringsåtgärd på detta område under Stalintiden hade varit att öka och vidga löneskillnaderna, var syftet med den senaste åtgärden att minska sådana skillnader.

De återuppväckta jämlikhetssträvandena har också påverkat regeringens utbildningspolitik. Från och med läsåret 1956-57 har alla skolavgifter avskaffats. Det bör framhållas att det skedde redan i början av revolutionen, när Lenins regering lovade att tillförsäkra alla gratis utbildning. Fattigdom, kulturell efterblivenhet och extrem brist på undervisningsmöjligheter gjorde allmän gratis utbildning till något ouppnåeligt. Löftet var likväl en viktig avsiktsförklaring. Sedan införde Stalin avgifter för gymnasie- och universitetsstudier. Bara byråkratin och arbetararistokratin hade råd med detta och därmed blev utbildning på ett närmast utmanande sätt ett privilegium för barn till privilegierade. Avgifterna gjorde att de sociala skillnader som Stalins arbetsmarknadspolitik lett till i föräldragerationen nu också utvidgades till de ungas led. Det tenderade att fördjupa en ny socialgruppsindelning i samhället. På grund av detta anklagades Stalin av sina kommunistiska kritiker, framför allt Trotskij, för att bana väg för en ny bourgeoisie. Desto mer intressant är då att alla avgifter nu avskaffats. De nya löften av Stalins efterträdare om gratis utbildning för alla har långt större praktisk betydelse än Lenins löfte, eftersom det nu backas upp av ett oerhört utbyggt skolsystem som fortfarande växer. Men ändå har det sovjetiska samhället fortfarande lång väg att gå innan verklig jämlikhet kan uppnås inom utbildningen. Bara i städerna finns tillräckligt med gymnasier för att ge plats åt alla – i landet som helhet kommer det inte att finnas tillräckligt många förrän tidigast 1960. Och allmän akademisk utbildning för alla är ren *Zukunftsmusik*.⁴ Likväl är avskaffandet av skolavgifter de styrandes eftergift för de nya jämlikhetssträvandena.

⁴ *Zukunftsmusik* – Framtidens musik, dvs något som sannolikt inte kommer att bli verklighet på länge.

Udda händelser i vardagsliv och på gatorna, som skildrats i sovjetiska tidningar ger ibland också den utanförstående möjlighet att observera de nya stämningarna när de plötsligt, i rätt oväntade former, kommer upp till ytan.

Nyligen återgav *Trud* en händelse som inträffat på Röda torget i Moskva. En arbetare tilltalade en medlem av Högsta sovjet och kritiserade honom för att ”gå omkring i så fina kläder” som ingen arbetare hade råd med. ”På en gång ser jag att du aldrig i hela ditt liv gjort ett dagsverke på någon fabrik”, sade arbetaren. *Trud* upprörs över detta exempel på ”huliganism” och berättar för sina läsare att medlemmen av Högsta sovjet i själva verket arbetat på fabrik större delen av sitt liv och att den man som tilltalade honom agerade fejt och försvann in i folkmängden innan hans identitet hann fastställas.

Det finns knappast en enda detalj i denna till synes betydelselösa händelse som inte har en närmast symbolisk betydelse. På Stalins tid hade det varit otänkbart för en arbetare att tilltala en medlem av Högsta sovjet och detta ägde rum på Röda torget av alla ställen, alldeles framför Kreml-muren. Det brukade vara det mest hårdbevakade stället i hela Sovjetunionen – det vimlade av polisagenter där och undveks vanligen av vanliga medborgare som inte hade något ärende där. Men arbetarens nya djärvhet har fortfarande sina väldefinierade begränsningar. Efter att ha kritiserat digniteten föredrar han att bevara sin anonymitet, dra sig undan och försvinna in i folkmassan. Tiderna har förändrats, men inte tillräckligt för att en arbetare ska kunna tro att han ostraffat kan vädra sina åsikter om ”deras” fina kläder och ”deras” privilegier. Att många av ”dem” kommit från arbetarklassen är förstås sant, men det får inte ”de därnere” att känna sig mindre ”därnere”. Den speciella form av protest han valt kanske luktade ”huliganism”. Men ofta brukar människor uttrycka sina känslor på det här viset när de saknar möjligheter att uttrycka dem under mer ordnade former. Ändå kan man föreställa sig hur mycket bitterhet över klyftorna som måste ha pyrt inom denne man och hur svårt det måste ha varit att explodera på detta vis!

Bland sina arbetskamrater känner sig den som protesterar med all säkerhet på betydligt fastare mark än på Röda torget och där, vid det löpande bandet eller i matsalen, har byråkratins och arbetararistokratins privilegier blivit ett återkommande dagligt samtalsämne. Det är det äldsta av alla samtalsämnena, men vilken nymodighet innebär det inte efter den långa och dystra tystnaden under Stalin-tiden. Där, 40 år efter revolutionen, grunnar arbetarna för sig själva åter över sin plats i samhället och trevar efter nytt kollektivt agerande. Det kanske inte dröjer innan den anonyme mannen återvänder till Röda torget, men då inte för att närma sig någon höjdare och hastigt vädra sin bitterhet. Han kommer att komma tillbaka med högburet huvud, med folkmassor bakom sig, för att åter resa det gamla stridsropet om jämlikhet.

III

Om Stalin sade jag en gång att han i likhet med Peter den Store använde barbariska metoder för att driva bort barbariet från Ryssland. Om Stalins efterträdare kan man säga att de driver bort stalinismen från Ryssland med stalinistiska metoder.

Avstaliniseringen kännetecknas av dubbeltydighet, slingrande och undanflykter. Först handlade det bara om att göra sig kvitt ”personkulten”, det groteska smickret av Ledaren. När frågan kom upp först, på våren 1953, nämndes inte ens namnet på den ”person” som varit föremål för kulten, och fram till tjugonde partikongressen, fram till februari 1956, hyllade tidningarna fortfarande den apostoliska successionsordningen ”Marx-Engels-Lenin-Stalin”. Kulten övergavs, ändå underhölls den. Men efter att ha tagit detta första steg kunde Stalins efterträdare inte undvika att ta nästa. De var tvungna att ta avstånd från Ledarens ”maktmissbruk”. De tog avstånd från detta bit för bit men avstod från att säga att det handlade om Stalins missbruk. I stället hittade de en syndabock. Efter som Beria under 14 år varit Stalins polischef gick det lätt att låta honom bära skulden för många av Stalins missdåd.

Ett tag hölls denna speciella syndabock ständigt upp inför Ryssland och omvärlden – tills den inte längre gick att använda. Det var ju helt enkelt så att Stalin inte gick att frikoppla från den man som

så länge varit hans polischef. Dessutom hade några av de värsta illdåden, som exempelvis de stora utrensningarna 1936-38, inträffat innan Beria hamnade i Moskva. Fördömandena av Beria implicerade också ett fördömande av Stalin själv och ledde direkt till honom. Det var som om syndabocken återvänt från vildmarken för att dra med sig den värste syndaren nerför branten. Risken fanns att andra också skulle dras med. Malenkov, Chrusjtjov, Kaganovitj, Molotov och Vorosjilov hade samtliga varit nära kollegor till och samarbetat med Beria. Ju mer de avslöjade om tidigare fador desto större blev deras behov av att frikänna sig själva och hitta en ny syndabock – och den här gången åt dem själva. Den nya syndabocken var ingen mindre än Stalin. ”Allt var hans fel, inte vårt” var ledmotivet i Chrusjtjovs ”hemliga tal” på tjugonde partikongressen.* ”Allt var hans fel” ekade därefter *Pravda* hundratals gånger, ”men inget har någonsin varit fel med våra ledande kadrer och det sätt våra politiska institutioner fungerar på.”

Att försöka frita sig själva på Stalins bekostnad var ett ytterst riskabelt företag för hans tidigare medarbetare. Även denna syndabock – och vilken gigantisk syndabock var det inte frågan om! – är på väg tillbaka från vildmarken för att dra med dem ner i smutsen. Och därför blir de tvungna att på nytt frikänna Stalin, i varje fall delvis, för att kunna frikänna sig själva.

Sådana försök att ”lura historien” och leka blindbäck med den är helt i gammal stalinistisk anda. Stalins efterträdare undviker att tala sanning även när sanningen, till synes, skulle gagna dem själva. Deras första åtgärd efter att ha tagit makten var att förkasta ”läkarsammansvärjningen”. Ändå har de än idag inte gett den riktiga versionen av denna sista stora skandal från Stalintiden. Vad låg bakom den? Vem om inte Stalin var det som iscensatte den? Och i vilket syfte? Chrusjtjovs ”hemliga tal” har ännu inte, ett år efter att det hölls, publicerats i Sovjetunionen trots att det blivit oerhört omtalat utanför Sovjetunionen. Speciella kommissioner har tillsatts för att granska de många utrensningarna och rättegångarna och rehabilitera och frige oskyldiga offer. Men deras arbete har varit hemligstämplat. Inte ens en kort sammanfattning har publicerats för att officiellt försöka förklara bakgrunden, motiven, omfattningen och konsekvenserna av utrensningarna. Mängder av slavarbetare har frigetts från koncentrationslägren och många fångar har återfått friheten efter en rad amnestier. Ändå har inte det minsta sagts om hur många fångar som beviljats amnesti och hur många som sluppit ut ur koncentrationslägren. De nuvarande härskarna är så rädda för att avslöja den verkliga omfattningen av det onda som hände under Stalintiden att de inte ens vågar tillskriva sig äran av att ha rättat till missdåden. De måste agera som den ”hederlige tjuv” som bara kan återlämna stöldgodset till de rättmätiga ägarna i smyg och i skydd av natten.

Och hur mycket ”stöldgods” har egentligen återlämnats?

Brytningen med stalinismen skedde under parollen om återgång till ”leninska normer för inre partidemokrati”. Det var tänkt att tjugonde partikongressen skulle ha lett till att dessa normer återinfördes. Men för alla som känner till lite om bolsjevikernas historia är det uppenbart att detta långt ifrån blivit fallet. Kongressen antog alla resolutioner enhälligt, helt i linje med den bästa stalinistiska traditionen. Inga öppna kontroverser eller direkta konfrontationer mellan olika åsikter störde det jämna flödet av monolitiska ”debatter”. Inte en enda av runt 100 talarna vågade sig på att kritisera Chrusjtjov eller någon annan ledare i någon fråga. Inte en enda viktigare fråga om inrikes- eller utrikespolitik ställdes under debatt.

Förändringen av partiets inre liv har hittills bestått av följande: viktigare politiska beslut fattas inte av Chrusjtjov ensam och inte ens av de elva medlemmarna av presidiet, utan av centralkommittén med 125 medlemmar (225 om suppleanterna medräknas). Inom detta organ har uppenbarligen fri debatt återinförts. Men under hemlighölls motsättningarna inom centralkommittén som regel inte för partiet eller ens för nationen och partimedlemmarna tvekade inte att uttala sina åsikter om dem. Centralkommittén i den post-stalinistiska eran har hittills aldrig vädrat sina meningsmotsättningar inför hela partiet. Därmed ser det ut som att enbart den översta delen av hierarkin styrs på ett mer eller mindre leninistiskt sätt. Medlemsleden styrs fortfarande på stalinistiskt vis om än inte lika

* Se [Chrusjtjovs tal 1956](#) (hela talet på svenska) – *Red*

burdust. På sikt är det omöjligt för partiet att fortsätta att vara till hälften fritt, till hälften förslavat. Till sist måste partitoppen endera dela med sig av sin nyvunna frihet med medlemmarna på basnivå eller också kommer de att bli av med den.

IV

I Sovjetunionen har avstaliniseringen hittills genomförts som en reform *uppifrån*, en begränsad reform som initierats och hela tiden kontrolleras av makthavarna. Detta har inte varit någon slump. Det avspeglar situationen i det sovjetiska samhället både *upptill* och *nerfyll* åren efter Stalins död.

Upptill – har mäktiga intressen satt käppar i hjulet för reformer, försökt ge dem minsta tänkbara utrymme och tryckt på att den härskande gruppen hela tiden måste ha ett fast grepp om utvecklingen och inte tillåta sig bli bakbundna av folkligt tryck. Byråkratin är till sin natur motsägelsefull. Behovet av att rationalisera statsmaskineriets sätt att fungera och befria samhällsrelationerna från anakronistiska bromsar har gjort att byråkratin varit frestad att förorda reformer. Samtidigt har byråkratin dock blivit alltmer orolig för att dess sociala och politiska dominans kan vara hotad. Arbetararistokratin har stått inför ett liknade dilemma: den har varit lika intresserad som övriga arbetare av att bli av med den tidigare terroristiska arbetsdisciplinen, men kan heller inte låta bli att känna oro inför de växande egalitära stämningarna, den motsätter sig en politik som gynnar lågavlönade arbetare utan att kompensera de höglönegrupperna. Olika grupper av fabriksdirektörer och officerskåren vägleds av liknande överväganden och de är framför allt angelägna om att få behålla sina maktpositioner. Reform uppifrån? Ja, för all del. En nyväckt spontan rörelse underifrån? Nej, tusen gånger nej!

Nerfyll – har allt hittills varit för reformer uppifrån. I slutet av Stalintiden längtade det stora flertalet efter förändringar, men gjorde inget för att uppnå det. Orsaken var inte enbart att de var förlamade av skräck. Deras politiska energi var också lamslagen. Ingen landsomfattande, spontan men samtidigt välformulerad rörelse uppstod underifrån för att ställa krav på de styrande, driva igenom eftergifter, lägga fram nya program och ge plats åt nya ledare för att ändra den politiska styrkebalansen. 1953-55 strejkade politiska fångar och deporterades i avlägsna koncentrationsläger i norr och de strejkerna ledde till sist till att lägren upplöstes. Det var en kamp i utkanterna av nationens liv, men alla som har någon känsla för rysk historia måste ha förstått, att om politiska fångar efter ett så långt uppehåll var i stånd att återuppta kampen för sina rättigheter var Ryssland på väg att börja röra på sig. 1956 förekom sedan en hel del rörelse och oro på universitetet i Leningrad, Moskva och andra städer. Men de och andra tecken på oro har, även om de var symptom på att något var i görningen, än så länge inte lett till att den politiska energin på samhällsdjupet fått någon ny kraft.

Det beror inte bara på att arbetarklassen tappat vanan med självständig organisering och spontant agerande. Stalinismen hade också lämnat ett hål i landets politiska medvetenhet. Det tar tid att fylla ett sådant hål. Tilläggas bör att hålet bara är relativt. Det handlar ingalunda om ett tomrum. Genom att sprida utbildningen, genom att väcka folkets intellektuella nyfikenhet och genom att hålla revolutionens socialistiska tradition levande, låt vara i en dogmatisk och närmast religiös version, har stalinismen faktiskt samlat ihop mycket av det som en gång borde leda till framväxten av ett ytterst högt politiskt medvetande. Men stalinismen har också med maktmedel hindrat dessa inslag från att flyta samman och samverka i aktiv samhällelig medvetenhet och positivt politiskt tänkande.

Stalinismen omringade nationens berikade och styrkta sinnen med sin taggtråd och sina kanoner. Den hindrade folk från att iaktta realiteterna, jämföra dem och dra slutsatser. Den hejdade allt som påminde om kritiskt tänkande. Den omöjliggjorde spridande av idéer och verklig politisk samvaro mellan individer och grupper. Avstaliniseringen har gett utrymme åt dessa tillbakahållna och hejdade reaktioner och öppnat en del kanaler för kommunikation åt dem. Detta ändrar inte på det faktum att folk gick in i den nya epoken i ett tillstånd av politisk impotens, förvirring och passivitet och att alla omedelbara förändringar av regimen, eller ens av de politiska stämningarna, bara kunde ske genom reformer uppifrån.

Reformer uppifrån, tillåt mig upprepa det, kunde bara vara ett verk av stalinister. Om någon av alla oppositionella grupper – trotskister, zinovjeviter, buchariniter – lyckats överleva skulle Chrusjtjov, Bulganin, Vorosjilov & Co. helt säkert sedan länge ha varit avpolletterade och antistalinister skulle ha genomfört avstaliniseringen helhjärtat och konsekvent. Men de gamla oppositionsgrupperna hade utrotats och nya kunde inte bildas och växa under stalinismen. Brytningen med stalinismen hade ändå blivit en social och politisk nödvändighet för Sovjetunionen och nödvändigheten tillgriper det mänskliga material som står till buds. Den uppgift som det borde ha varit verkliga antistalinisters historiska rätt och privilegium att fullfölja har därmed hamnat på stalinisterna själva och de kan inte ta itu med den annat än halvhjärtat och hycklande. De måste undanröja mycket av vad de själva åstadkommit för att det inte ska leda till att de själva ska undanröjas. Paradoxalt nog har omständigheterna tvingat Malenkov och Chrusjtjov att fungera, *till en viss nivå*, som exekutorer av Trotskij's politiska testamente. Deras avstalinisering liknar en hund som ”går på bakbenen”. Det ser inte elegant ut men det underliga är att det överhuvud taget sker.⁵

V

Leo Trotskij förutsade att stalinismen *in extremis* skulle ställa Ryssland inför hotet om en Thermidoriansk kontrarevolution. Som bekant ledde statskuppen den 9 Thermidor (27 juli 1794) till Robespierres fall, sammanbrott för det jakobinska partiet, överföring av regeringsmakten från konventet till direktoratet och till att den förmögna bourgeoisie till sist skulle ta makten från det revolutionära folket. Även om kuppen till en början såg ut som en episod i de interna striderna i det jakobinska partiet blev resultatet inte, som initiativtagarna tänkt sig, bara att en grupp jakobiner tog över regeringsmakten från en annan. Det ledde till en avgörande förändring i styrkebalansen mellan olika samhällskrafter och dödsdomen över jakobinerna. Trotskij var övertygad om att stalinismen skulle leda till en liknande kris där striderna inom bolsjevikpartiet skulle kunna överskrida sina första gränser och, sedan bourgeoisie och kulakerna hade lagt sig i det hela, utmyнна i att den borgerliga ordningen återställdes.

Begreppet ”sovjetisk Thermidor” var inte Trotskij's mest briljanta idé – han var själv medveten om detta och skulle gång på gång revidera och modifiera den.⁶ När han på 1920-talet först lade fram

⁵ Historien har varit med om inte helt få tillfällen där nödvändigheten använt sig av det mest opassande mänskliga material när något bättre inte stått till förfogande. När konservativa politiker varit tvungna att genomföra progressiva reformer har det förstås skett på ett motsägelsefullt och ryckigt sätt och hopat svårigheter för framtiden. I *Ryssland efter Stalin* (1953) [[Ryssland efter Stalin. Del 1 – Bokslut över en era](#)] analyserade jag de samhälleliga förhållanden som skulle tvinga Stalins efterträdare att bryta med stalinismen. Jag jämförde dem med tsar Alexander II, hela Rysslands jordägare nr 1, som i strid med den feodala jordägarklassen och med sig själv avskaffade trälldomen för de ryska bönderna. Ett annat exempel är Bismarck, ledaren för junkerlassen som omvandlade och anpassade det feodala Tyskland till den borgerliga utvecklingens behov. Man skulle kunna gå ännu längre tillbaka och jämföra avstaliniseringen med de reformer som i början av 1500-talet genomfördes inom den katolska kyrkan som föregångare till kontrareformationen. Påvarna på Borgias tid hade lämnat kyrkan i ett tillstånd av yttersta korrupktion och dåligt rykte och det var kardinaler som själva tjänat under familjen Borgia som förändrade och reste den på nytt. För det första begränsade reformivrarna ”kulten av individen” i Vatikanen och reducerade påvens makt. Därefter avslöjade de för de troende de brott familjen Borgia gjort sig skyldig till. Kardinal Gaspar Contarini, en av de främsta reformanhängarna, skrev följande till Alexander Farnese, påven Paulus III: ”Kan man kalla det för regeringen när det handlar om en enda mans vilja och som av naturen har dragning åt det onda? [...] En påve borde veta att de som han utövar sin makt över är fria män.” De ansvariga i Vatikanen hade delade uppfattningar i denna fråga, precis som fallet varit i Kreml på sistone. En del prelater protesterade mot av-Borgiaseringen av fruktan för att misskreditering av den avlidne påvens minne skulle slå tillbaka på kyrkan undergräva dess auktoritet. Kardinal Contarini bemötte deras invändningar på följande vis: ”Vad? Ska vi bekymra oss så mycket om två eller tre påvars anseende i stället för att försöka återuppbygga det som vanställts och säkra vårt eget anseende?” De orden skulle ha kunnat yttras av Chrusjtjov själv innan han tog itu med att demaskera Stalin på tjugonde partikongressen. När man leker med sådana analogier får man emellertid inte glömma de avgörande karaktärsskillnaderna mellan olika härskare och skillnader i institutioner och social bakgrund. Katolska kyrkan hade inte det politiska ansvaret, och skötte inte planeringen eller styrde ekonomin i en statsägd ekonomi i ett modernt och expanderande industrisamhälle.

⁶ Trotskij's förutsägelser härstammar ursprungligen från 1926-29. På 1930-talet var hans definition av Thermidor att det inte var någon riktig kontrarevolution, utan en ”reaktion inom revolutionen” och hävdade att Stalin hade fullbordat sin Thermidor redan 1923. En kritisk granskning av denna fråga återfinns i andra och tredje delen av min Trotskijbiografi. I

tanken fanns både NEP-bourgeoisien och kulakerna fortfarande kvar i Ryssland och de måste tas med i räkningen som kontrarevolutionära krafter i stånd att vinna stöd hos mängden av småbönder mot bolsjevismen och den svaga ”socialistiska sektorn” av ekonomin. Trettio år senare förefaller möjligheten av en sovjetisk Thermidor, som Trotskij först tänkte sig den, vara mycket avlägsen eller helt och hållet sakna verklighetsgrund. NEP-bourgeoisien var borta och det är svårt att se hur kollektiverade bönder någonsin skulle få överhanden gentemot proletariatet och återinföra den borgerliga ordningen. Det är inte bara så att de gamla besuttna klasserna har försvunnit. De politiska partierna från det gamla Ryssland är också döda och bortom alla möjligheter att kunna återuppstå. Det har gått nästan 40 år – och vilka år! – sedan de drevs bort från den politiska scenen. De är nu uppräckta med rötterna ur nationens minne. Än mer betydelsefullt är att deras program och idéer tappat all relevans för den strukturen och problemen för sovjetiskt samhällsliv. De sista mohikanerna i exil – monarkister, kateter, socialistrevolutionärer och mensjeviker – skulle om de återkom till Ryssland för dagens generation framstå som mer otidsenliga än de återvändande bourbonerna framstod som i Frankrike eller den återkomna familjen Stuart i England. De skulle framstå som lika föråldrade som Rosornas krig skulle vara för maskinålderns England. Alla nya politiska rörelser som skulle kunna uppstå kan knappast ha en ”thermidoriansk” karaktär. De blir tvungna att försöka uppnå sina mål inom det ramverk och de institutioner som skapats av Oktoberrevolutionen.

Men om Sovjetunionen inte längre behöver frukta det spöke som en gång hemsökte Trotskij är möjligheterna i Östeuropa till en ”thermidoriansk kontrarevolution” ytterst reella. Kommunistregimerna där är inte ens tio år. Dess fundament är inte säkrade. Kulakerna och till och med städernas bourgeoisie finns fortfarande kvar. Bönderna i allmänhet har bevarat privategendomen och klamrar sig fast vid den med näbbar och klor. De gamla antikommunistiska partiernas traditioner hålls fortfarande vid liv och är starka. En del gammal kader från de partierna är fortfarande på plats och har inte på minsta vis tappat kontakten med massorna. Och massorna har inte förlorat förmågan till spontant politiskt agerande. I de flesta av dessa länder förknippas kommunismen med ryska erövringar och dominans och sårad nationell värdighet och längtan efter självständighet vänder sig automatiskt både mot kommunismen och mot Ryssland.

Följaktligen har brytningen med stalinismen fått en helt annan innebörd i Östeuropa än i Sovjetunionen. En betydande konflikt har uppstått mellan avstaliniseringens logik i Sovjetunionen och dess logik i Polen, Ungern och Östtyskland. I de länderna är avstaliniseringen inte längre en omsorgsfullt kalkylerad reform uppifrån, som makthavarna hela tiden har kontroll över. Där har tvärtom massornas explosiva antistalinism tenderat att ta kontrollen över makthavarna. Reformerna uppifrån har lett till att rörelser underifrån fått nytt liv. Knappt hade Moskva börjat avlägsna sig något från Stalinkulten på våren 1953 förrän Berlin reste sig i revolt. Efter tjugonde partikongressen reste sig Warszawa och Poznan och Budapest tog till vapen. Runt om i Östeuropa har kommunistpartierna slitits mellan stalinister och antistalinister, och överallt har sociala och politiska krafter varit närvarande, redo att ingripa i den inbördes kampen mellan kommunister och omvandla den till en Thermidor, en Thermidor som ger sken av att vara, eller kanske först och främst utgör, ett nationellt befrielsekrig.

Efter andra världskriget exporterade Stalin revolutioner till Östeuropa på bajonettspetsar. Därvid använde han sig av den dolda men allstädes närvarande polisterrorn för att få till stånd revolutioner. Nu då hans polisterror är över eller upphört att hålla befolkningen i skräck är den stora frågan huruvida en revolution som uppnåtts genom utländsk erövring någonsin kan erhålla en självständig existens och gottgöra sig själv. Kommer den någonsin att accepteras av folk på plats och uppnå helhjärtat stöd och hängivenhet? Eller måste en sådan revolution falla samman så fort som erövraren lagt undan bajonetterna?

denna artikel används begreppet ”Thermidor” i den form Trotskij först använde det som beteckning på en dold kontrarevolution, där initiativtagarna tillhörde revolutionens parti och är omedvetna om konsekvenserna av sitt agerande. Även om Trotskij:s historiska analogi är delvis felaktig ger själva idén nyckeln till en del av den senaste utvecklingen.

Det finns kanske inte något specifikt svar på alla dessa frågor. I varje fall gav Oktoberresningarna i Polen och Ungern två skilda svar, och kanske var ingendera slutgiltigt. Polen rebellerade mot Ryssland men förblev kommunistiskt. Det behöll revolutionen men avvisade bajonetterna. Dessutom följde där något som liknade en proletär revolution underifrån, som godtog kommunistregimen men ville frigöra den från det stalinistiska stigmat och omvandla den och forma den efter sin egen uppfattning. Det var denna proletära rörelse underifrån som höll borta de thermidorianska krafterna i oktober. I Ungern var läget annorlunda. Även där var resningen till en början kommunistiskt inspirerad i sin antistalinism och försöken att förnya revolutionen, inte att störta den. Sedan gjorde de ungerska stalinisternas provokationer och Sovjets väpnade intervention de upproriska rasande, drev dem till förtvivlan och gjorde det möjligt för antikommunistiska krafter att ta initiativet. Därmed uppstod ett thermidorianskt läge. Det som hade börjat som en konflikt mellan kommunister och som först bara verkade vara en maktväxling från en kommunistisk fraktion till en annan, från Gerö till Nagy, utvecklades till en fullskalig konflikt mellan kommunister och antikommunister.⁷

I Ungern avvisade man i själva verket de ryska bajonetterna och den revolution, som ursprungligen tillkommit med hjälp av dessa bajonetter. Detta var inte en kontrarevolution av en avskydd och isolerad härskande klass som försvarade sin ställning mot massorna. I stället var det verket av ett folk i uppror. Man kan säga att i oktober-november försökte det ungerska folket förtvivlat och omedvetet vrida klockan tillbaka, medan Moskva än en gång försökte med bajonetter, eller snarare med stridsvagnar, vrida upp den ungerska kommunistiska revolutionens klocka som stannat. Det är svårt att säga vem som innehade den mer tragiska, eller mer fåfänga och hopplösa rollen.

Det är kanske på sin plats att här påminna om att Trotskij 35 år före dessa händelser varnade det ryska kommunistpartiet för det groteska med ett kommunistiskt styre som påtvingats andra folk med vapenmakt. ”För den som vill genomföra en revolution utomlands med bajonetter vore det bättre om en kvarnsten hängdes runt hans hals och han slängdes i havet”, sade Trotskij då. Stalin lydde inte de varningsorden och överlämnade kvarnstenen till sina efterträdare. Och alltsedan hans död har kvarnstenen ”hängt runt deras halsar”.

VI

Avstaliniseringen i Ryssland hade gett den avgörande impulsen för resningarna i Polen och Ungern och nu skulle dessa resningar oundvikligt skicka skälvingar in i Ryssland. Omedelbart förstärktes till det yttersta alla de problem som avstaliniseringen var behäftad med. Hotet mot Rysslands strategiska intressen och internationella ställning var uppenbart. De hårdföra stalinisterna grep förstas tillfället att ge reformivrarna skulden för alltsammans genom att de uppmanade dem att ge ”titoismen” och alla former av antistalinism. Reformivrarna replikerade att det var just avstaliniseringens långsamma tempo som fått Polen och Ungern att göra uppror. Den omedelbara reaktionen på farorna inom den härskande gruppen i Sovjetunionen var dock att sluta leden och avbryta avstaliniseringen. Likafullt kunde de inte göra några allvarliga försök att återgå till den gamla ortodoxin. Sådana försök hade gjorts två gånger tidigare, först efter revolten i Berlin i juni 1953 och därefter i början av 1955 då Malenkov avsattes som premiärminister. Båda gånger slutade det med ett misslyckande och ledde bara till att den reformvänliga tendensen stärktes. Ett nytt försök kunde inte sluta annorlunda – det skulle bara leda till stalinismens sönderfall. Skändandet av den gamla ortodoxin hade gått alltför långt för att kunna utplånas ur befolkningens sinnen. Det var för sent att försöka foga samman de avgudabilder som slagits sönder.

Viktigare än de följder krisen fick inom den härskande gruppen var dess inverkan på de sovjetiska massorna. Det prekära läge som sovjetisk politik befann sig i gick inte att dölja för dem. Kritiska kommunistiska röster utomlands kunde inte tystas. Sovjetiska tidningar var tvungna att helt eller delvis ge utrymme åt de argument som Tito, Kardelj, Togliatti, Gomulka m fl hade. De polska

⁷ Nagy och hans fraktion spelade den roll Trotskij på sin tid antog att Bucharin och Rykov skulle spela i Ryssland, men som de inte lyckades med.

tidningarna, som för en tid gick i spetsen för antistalinismen, var allmänt läst i Ryssland och bidrog till att underblåsa ”ideologisk revidering”. Jäsningsprocessen nådde en ny kulmen och nu spred den sig från intelligentian till arbetarklassen. De styrande bidrog oavsiktligt till att sprida den.

Chrusjtjov hotade öppet med att utestänga de mest högljudda av de ”kätterska” studenterna från universiteten och straffa dem med fabriksarbete. Och det kunde ju bara leda till att studenterna spred sina kätterska frön där och smittade arbetarna. (Det är märkligt att Chrusjtjov inte fattade detta: tsarerna hade ju använt liknande metoder mot studenterna och skickat ut dem som meniga i armén med följden att de regementen där studenterna befann sig blev upprorscentra.)

Det polsk-ungerska dramat banade därmed väg för en ny fas i Sovjetunionens inre utveckling. Om det tryck arbetarna dittills utövat mot byråkratin varit ”ekonomistiskt” till sin karaktär, och om de inte väglets av någon klar politisk idé, hade man nu nått en punkt där intelligentian, eller snarare dess ideologer och teoretiker, sannolikt började påverka arbetarklassens medvetande politiskt och injicera sina egna idéer i den – precis som socialdemokratiska intellektuella 60 år tidigare ”utifrån” hade överfört tankar på politisk socialism i arbetarnas spontana rörelse. I varje fall började de första tecknen på en rörelse underifrån göra sig påmind och det kan leda till avslutningen på det kapitel i historien där avstaliniseringen helt och hållet handlade om reformer uppifrån.

Just nu, i början av 1957, verkar två olika men samtidigt sammankopplade processer på väg att utvecklas: uppkomsten av en ny politisk medvetenhet och tillkomsten eller återkomsten av en spontan massrörelse. Det är avgörande för Rysslands och världens framtid i vilken takt dessa båda processer kommer att utvecklas och hur de kommer att påverka varandra. En spontan massrörelse kan mycket snabbt anta mycket stormiga former och överträffa utvecklingen av den politiska medvetenheten. En sådan rörelse kan mycket väl välta den politiska jämvikten i landet över ända innan den själv blivit klart medveten om sina mål, skaffat sig ett positivt politiskt program och ett ledarskap som kan agera målinriktat och med självförtroende. En sådan rörelse kan komma att styras enbart av sin egen kraft och bara ge uttryck för den uppdämda bitterheten bland arbetarna (och/eller bönderna). Framför allt kan den komma att kompromisslöst och på ett utopiskt vis, resa kravet på extrem jämlikhet i ett läge då nationens ekonomiska resurser inte räcker till för att ens halvvägs tillmötesgå krav på extrem jämlikhet, i synnerhet inte när den lätta industrin varit eftersatt under lång tid. Skulle sådana konflikter uppstå mellan medvetenhet och spontanitet, och skulle de verkligen bli tillspetsade, kan den återuppvaknande massrörelsen gå mot skeppsbrott. I stället för att uppnå varaktig och genuin kan den komma att bidra till samhällelig oreda och kaos. De nuvarande härskarna skulle antagligen försöka hantera situationen med en blandning av eftergifter och repression. Men de skulle knappast gå tillräckligt långt för att tillgodose folkliga krav. Inte heller skulle de vara i stånd att använda stalinistiska metoder för att få bukt med massornas sprudlande energi: de skulle knappast kunna kalla tillbaka den politiska polisen på scenen med hela uppsättningen av stalinistisk effektivitet. Sista utvägen vore att sätta in armén på samma sätt som i Berlin i juni 1953 och i Ungern i oktober-november 1956.

Om sovjetiska marskalkar och generaler skulle få rollen som upprätthållare av ”ordningen” skulle det innebära något helt nytt. Det bör noteras att Stalin aldrig hade något behov av att använda sina marskalkar och generaler i det syftet – han skickade aldrig ut några pansardivisioner för att slå ned folkliga resningar, eftersom han kunde förlita sig på sin ofelbara, osynliga och allestädes närvarande polisterror. Detta gjorde att han kunde hålla sina militära ledare i en politiskt underordnad position. Men skulle dessa nu, under Stalins efterträdare, regelbundet få agera för att upprätthålla ordningen skulle det med nödvändighet leda till en viktig maktförändring. Förr eller senare skulle arméledningen börja intala sig att man i stället för att upprätthålla ordningen åt partiledningen skulle de lika gärna göra det för egen räkning och till sin egen fördel. Med andra ord skulle de prövningar och påfrestningar en stormig massrörelse utan ledarskap och klar politisk inriktning kunna leda till införande av en militärdiktatur av bonapartistiskt slag. Och detta särskilt som militären knappast likgiltigt skulle betrakta en situation som skulle framstå som ett hot mot Rysslands maktställning och alla de strategiska vinster man uppnådde i det senaste världskriget.

Karl Marx' ord i *Louis Napoléons 18:e Brumaire* om hur olika grupperingar inom den franska bourgeoisie genom att gå på gång vända sig till armén för att rädda samhället bäddade för militärdiktatur är väl värda att citera här, för trots alla skillnader i tid och rum (och trots Marx' något ålderdomliga bildspråk) är de fortfarande giltiga:

Men kasernen och bivacken, som man periodiskt försökte låta utöva sitt tryck på det franska samhällets huvud för att pressa ihop dess hjärna och få det att hålla sig stilla; sabeln och musköt, som man periodiskt lät döma och förvalta, fungera som förmyndare och censor, utöva polis- och nattvaktstjänst; knävelborren och kommissrocken, som man periodiskt utbasunerade som samhällets högsta visdom och som samhällets styresman; – måste inte kasern och bivack, sabel och musköt, knävelborr och kommissrock till slut komma på den idén att hellre en gång alla rädda samhället, i det de utropade sin egen regim som den högsta och helt befriade det borgerliga samhället från bekymret att regera sig självt. Kasern och bivack, sabel och musköt, knävelborr och kommissrock* måste desto mer komma på den idén som de sedan också kunde vänta bättre kontant betalning för sina ökade meriter, under det att det endast periodiska belägringstillståndet och de tillfällen då man övergående räddade samhället på uppdrag av den ena eller andra bourgeoisifraktionen var föga givande ...

Dessbättre har ”knävelborr och kommissrock” inte periodiskt lyfts fram som övervakande gudomar i Sovjetunionen – även om det fortfarande kan komma att bli fallet.⁸ Inte heller är det oundvikligt eller ens troligt att uppkomsten av ett nytt politiskt medvetande måste släpa efter återkomsten av massrörelser. Det förtjänar att upprepas att det gap i medvetenhet som stalinismen åstadkommit bara är relativt. Det mesta av det som behövs för att fylla ut det finns redan på plats. Under den chockvåg tjugonde partikongressen innebar och händelserna i Polen och Ungern, och mitt under en intensiv moralisk-politisk jäsningsprocess, kan det komma att fyllas mycket snabbare än vad som annars skulle ha varit fallet. En grundlig granskning av alla värden pågår, något som tidningarna i Sovjet bara ger en minimal och helt och hållet negativ bild av. Befolkningen i Sovjetunionen har uppfattat problemen, bedömer och ser på sig själv och omvärlden med kritiska ögon och gör sig redo för nya initiativ som kommer att skaka världen.

Ett samhälle som gått igenom så mycket som det sovjetiska samhället gjort, som uppnått så mycket och lidit så mycket, som under en generation upplevt så mycket, vars hela existens gång på gång rubbats, återskapats och omvandlats i grunden, och som gång på gång tagit sig upp på de högsta topparna av förhoppningar och heroism för att sedan hamna i djupast tänkbara misär och förtvivlan – den sortens samhälle kan inte annat än hämta inspiration från de oerhörda erfarenheter och stora idéer och praktiska slutsatser och förena allt detta i ett program som är allt detta värdigt. Inte heller kan det undvika att förr eller senare frambringa de män och kvinnor som är starka nog intellektuellt och till sin karaktär – en ny ”grupp av hjältar som närts av vildjurets mjölk” – för att omvandla dessa idéer i handling. [Det citerade hämtat från Alexander Herzen och anspelar på att Romulus och Remus närts på mjölken från en varghona, ö.a.]

Ingen kan dock förutse den historiska utvecklingens verkliga gång. I tider av omfattande kriser går spontana rörelser *verkliga* före politiska grupper, också de mest radikala, och deras program och metoder. Så var det i Ryssland i februari 1917. Därefter hittade arbetarna i sovjeterna, rådsorgan med *deras* egna representanter, de institutioner där de lärde sig att förena impulser och eftertanke, pröva mot varandra stridande program och välja sina ledare. Av dessa institutioner behöll Stalins Ryssland bara namnet och de döda skalorna. Men i arbetarklassens kollektiva minne har sovjeterna överlevt som de *verkliga* redskapen för en socialistisk regering och självstyre, ”arbetarstatens” *riktiga* organ. Också i Ungern, mitt i all oreda med revolution och kontrarevolution, bildade de upproriska arbetarna i all hast egna råd. Om den sovjetiska arbetarklassen vaknar upp kommer det

* *Knävelborr* är en stor och yvig mustasch, *kommissrock* en vapenrock. – Red

⁸ Jag har skrivit om marskalk Zjukovs ”bonapartistiska” ambitioner och i ljuset av detta analyserat hans politiska agerande långt innan han officiellt blev anklagad för att hysa sådana ambitioner. Sommaren 1957, efter han hade utnyttjat sitt inflytande för att avsätta Molotov och Kaganovitj, försökte Zjukov förvärva beröm för ”knävelborr och kommissrock” men misslyckades. En underförstådd och föregripande förklaring till varför han misslyckades går att hitta på dessa sidor, tror jag.

säkert leda till ett återupplivande av sovjeter som åter kommer att bli den plats där politiska program, grupper och ledare, testas och träffpunkten för spontana rörelser och politisk medvetenhet.

Vad framtiden än må ha i sitt sköte och när en hel epok går mot sitt slut – den epok då det gjordes häpnadsväckande framsteg inom industri och utbildning i Sovjetunionen samtidigt som det rådde en djup politisk letargi och dvala bland massorna. Det var inte stalinismen som åstadkom denna dvala; den bara levde på den och försökte göra den bestående, men egentligen var den ett resultat av den. I grunden orsakades apatin bland de breda massorna av den oerhörda förbrukning av energi som de stora uppgörelserna under revolutionen ledde till. Även efterdyningarna till franska revolutionen präglades av en förödande trötthet där folk ”fick lära sig av med friheten”, som Babeuf, som stod så nära massorna, uttryckte det. Under sin deportering i Astrachan skulle Christian Rakovskij påminna om Babeufs yttrande och tillade att det tog fransmännen 40 år att åter lära sig friheten. Det har inte tagit kortare tid för det sovjetiska folket – men det råder inget tvivel om att de nu är på väg att lära sig friheten igen.

Lästips

Deutscher om Sovjetunionen och stalinismen

[Den ofullbordade revolutionen 1917-1967](#)

[Ryssland efter Stalin. Del 1 – Bokslut över en era](#) (1953)

[Oktoberrevolutioner i ny tappning](#) (1956) – För många kan det verka förvånande att anti-stalinisten Deutscher ansåg att Ungern-upproret 1956 var kontrarevolutionärt och att han därför, med vissa förbehåll, stödde han den sovjetiska invasionen. I denna artikel utvecklade han sitt resonemang.

[Den stora utmaningen – Utvecklingstendenser i sovjetisk politik](#) (1961)

[Sovjetunionen efter Stalin](#) (artikelsamling 1967)

Om omständigheterna kring Chrusjtjovs ”hemliga tal” 1956:

Martin Fahlgren: [Chrusjtjovs tal 50 år](#)

Wolfgang Leonard: [Sovjet i omvandling 1952-1956](#)

Roy Medvedev: [Tjugonde partikongressen – Före och efter](#)